

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

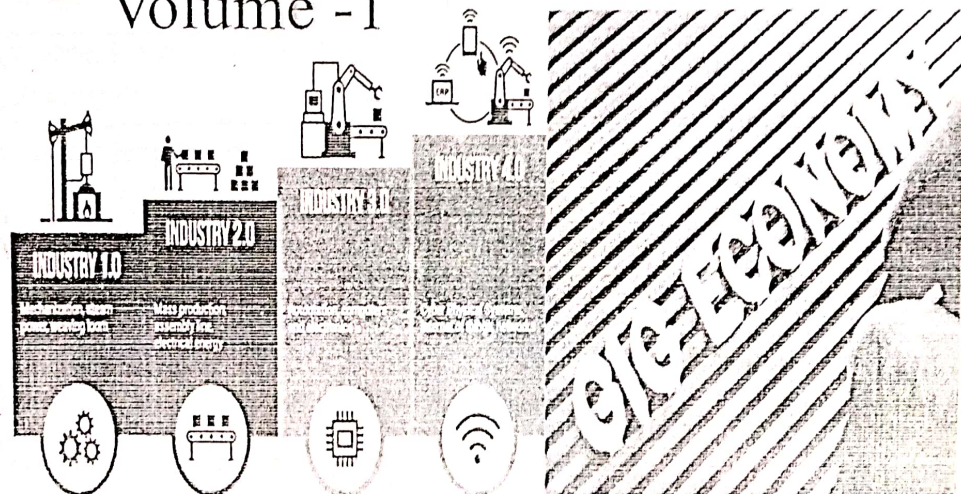
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December -2019

SPECIAL ISSUE-CCV

भारतीय अर्थव्यवस्था : स्थिती व दिशा Indian Economy : Condtion & Direction

Volume -1

Guest Editor

Dr. Subodh kumar Singh
(Principal)

Prof.Ravindra B.Shende
HOD, Dept of Economics
Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora,Dist-Chandrapur (MS)

Chief Editor

Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor:

Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

This journal is indexed in:
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Global Citation Index (GCI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	भारतीय अर्थव्यवस्था : सद्या स्थिती व भविष्य	प्रा.अंकोश चवरे	16
2	वर्तमान सिंचन व्यवस्थेची दशा व विदर्भातील कृषी विकासाची दिशा	डॉ.आस्तिक मुंगमोडे	20
3	शरद जोशींचे आर्थिक विचार	प्रा. अविनाश ब. अवचट	23
4	जागतिकीकरणाचा शेतकऱ्यांवरील परिणाम	प्रा.डॉ. सुरेश बन्सपाल	26
5	सूचना संचार प्रौद्योगिकी का ग्रामीण विकास में योगदान	डॉ. भगवत सिंह राय	29
6	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : एक अर्थतज्ञ	प्रा.ज्ञानेश्वर बापूराव जांभुळे	31
7	ग्रामीणविकास : अडथळे व उपाय	डॉ. महेन्द्र पांडूरंगजी गावंडे	35
8	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्रातील उत्पादन वाढविण्यासाठी करण्यात आलेल्या सुधारनात्मक उपाययोजना.	डॉ. विकास प्रल्हादराव सावंत	39
9	भारतातील वाढती लोकसंख्या व लोकसंख्या धोरण	प्रा. मनोहर आं. गूडधे	43
10	डिजिटल भारत - पाच ट्रिलियन डॉलर्स अर्थव्यवस्थेकडे जाण्याचा एक मार्ग	प्रा.हेमराज चौधरी	46
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व जल व्यवस्थापनात योगदान	डॉ. लीलाधर डी- खरपुरीये	48
12	ग्रामीण विकास एकअर्थनिती	प्रा.डॉ.व्ही डब्ल्यु.मालेकार	53
13	लोकसंख्येचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम-एक अध्ययन	डॉ. मनोजकुमार भोवते	61
14	विकासातील चालू घडामोडी:पर्यावरणास घातक	डॉ. (सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे	64
15	भारतीय लोकसंख्येतील वाढ, आर्थिक विकासाचा स्रोत व मर्यादा	श्री. गिरीधर कुनघाडकर	67
16	नवीन आर्थिक सुधारणा :(उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण)	डॉ. जे. एम. काकडे	70
17	ग्रामीण विकास - एक अर्थनिती.	प्रा. पंढरी जी. मोरे	73
18	महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांची वर्तमान परिस्थितीशी समर्पकता	प्रा. हेमंत जोशी	77
19	भारतीय अर्थव्यवस्था पर जीएसटी के लाभ और प्रभाव	डॉ. संजय प्रसाद	80
20	भारतीय अर्थव्यवस्थेची घसरण : कारणे व उपाय	प्रा. संदीप ध.चव्हाण	85
21	भारतीय अर्थव्यवस्था : अपूर्ण विकसीत व पुढे विकसीत	प्रा.रवींद्र शेंडे	90
22	अर्थव्यवस्थेत वस्तू आणि सेवा कराची वाटचाल	राजेश्वर वारलु काकडे	95

भारतीय अर्थव्यवस्था : अपूर्ण विकसीत व पुढे विकसीत
प्रा. रवींद्र बा. शेंडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि.चंद्रपूर

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा इंग्रज साम्राज्याअगोदर मजबूत होता. इंग्रजांनी जाणुनबुजून स्वतःच्या विकासासाठी भारताचे प्रचंड शोषण केले. १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी देशातील शासनाचा, विकसीत देशांचा व बाजारपेठांचा पाठींबा मिळत नसल्यामुळे देशाचे नुकसान होत आहे. देशाच्या सार्वभौमत्वात अजूनही शाश्वत व सर्वसमावेशक विकास समाविष्ट नाही. वर्तमान व पुर्व सरकार विकासाला अनेक विशेषणे लावून विकासाला सबळ बनविण्याचा प्रयत्न करित असले तरी वास्तविक विकासाकडे लक्ष देणे अतिआवश्यक आहे. एकूणच आज भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अपूर्ण विकसीत असून पुढे पूर्ण विकसीत करता येते.

भारतीय शेती क्षेत्र कधी नैसर्गिक अनुकूलता तर भांडवलाचा अभाव, तर कधी भांडवल अनुकूलता तर नैसर्गिक अवकृपा यांच्या दृष्टचक्रात सापडून अनेक उपलब्धता उपलब्ध करून देत असतांना या शेती क्षेत्राकडे होणारे सर्वांचे दुर्लक्ष प्रथमता दुरूस्त होण्याची नितांत गरज आहे. कारण या क्षेत्राला कोणताच पर्याय नाही या दृष्टीकोणातून या क्षेत्राचा वापर अपेक्षित आहे. परंतु सद्यस्थितीत शेतीला अनेक पर्याय आहे या व्यूहरचनेतून पाहण्यात येत आहे. यात तात्काळ बदल अपेक्षित आहे.

भारतीय उद्योग क्षेत्रात "खाउजा" धोरणातील तीनही प्रमुख साधनांचा वापर होत असल्यामुळे उद्योग क्षेत्र स्वतःच्या विकासासाठी प्रचंड नुकसान करित आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीला पर्याप्त वापरण्याची कला अजूनही आपल्या उद्योगधंद्यामध्ये पूर्ण विकसीत झालेली नाही. यात तात्काळ बदल अपेक्षित आहे.

भारतीय सेवा क्षेत्रातही खाउजा धोरणातील सर्व साधनांचा वापर होत असल्यामुळे प्रचंड नफा मिळत आहे. परंतु मिळणाऱ्या नफ्यात शेती व उद्योग क्षेत्राचे प्रचंड नुकसान होत आहे. उदा: सेवाक्षेत्र प्रचंड व्याजदर आकारत असल्यामुळे कर्जपरतफेडीचा प्रश्न कठीण बनत जात आहे. सर्वसामान्यांची बचत वाढणार अशी कोणतीही व्यूहरचना सेवा क्षेत्र उपलब्ध करून देतांना दिसत नाही. तसेच वित्तीय समावेशनाचे फायदे नाही. एकूणच अर्थव्यवस्थेचे वरील तिनही मुख्य खांब एकमेकांना पुरक असतांना अपूरक झाले आहे. यात पूर्ण विकसीततेसाठी मेळ घालणे आवश्यक आहे.

विषयाची निवड :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकासासाठी आवश्यक असणारी जवळपास पूर्ण साधने उपलब्ध असतांना अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अजूनही अपूर्ण विकसीत का आहे? याला जबाबदार कोणकोणत्या घटना आहे. अर्थव्यवस्थेतील मर्यादा दूर करून अर्थव्यवस्थेला नक्की पूर्ण विकसीत करता येते. या व्यूहरचनेतून हा विषय निवडण्यात आला आहे. विषयाच्या विश्लेषणासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

विषय विश्लेषणाच्या पहिल्या भागात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मोडणाऱ्या विविध दशकातील घटनांचा अभ्यास, दुसऱ्या भागात विकासाबाबत वापरण्यात येणारी विशेषणे व वास्तविकतेचा अभ्यास, तिसऱ्या भागात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्थिरतेसाठी आवश्यक मौद्रिक व राजकोषीय धोरणाचा अभ्यास, चौथ्या भागात देशातील विकासाचे अंतिम स्रोत व मर्यादेचा अभ्यास पाचव्या भागात भारतीय अर्थव्यवस्था सद्यस्थितीत अपूर्ण विकसीत व पुढे पूर्ण विकसीत याचा अभ्यास व समारोपीय भागात पूर्ण विकसीतपणा मिळविणे कठीण असले तरी शक्य आहे. याचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उदिष्टे

- १) भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मोडणाऱ्या विविध दशकातील घटनांचा अभ्यास करणे.
- २) भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे अंतिम स्रोत व मर्यादांचा अभ्यास करणे.
- ३) भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबाबत वापरण्यात येणारी विविध विशेषणे व वास्तविकतेचा अभ्यास करणे.
- ४) देशाच्या आर्थिक स्थिरतेच्या दृष्टिने राजकोषयीय व मौद्रिक धोरणाचा अभ्यास करणे.
- ५) भारतीय अर्थव्यवस्था आज अपूर्ण विकसीत व पुढे पूर्ण विकसीत अशा व्यूहरचनेतून अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे

संशोधनाची गृहिते :-

- १) भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अजूनही अपूर्ण विकसीत आहे.
- २) भारतीय अर्थव्यवस्थेला पूर्ण विकसीत करण्यासाठी विकासाचे अंतिम स्रोत देशात उपलब्ध आहे.

विषयाचे विश्लेषण :-

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मोडणाऱ्या विविध दशकातील घटना
भारतीय अर्थव्यवस्था इंग्रज साम्राज्यअगोदर संतुलित होती. "पुरवठा स्वताची मागणी स्वता निर्माण करतो" हे जे.बी.से. यांचे विचार भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुध्दा पहायला मिळत होते. इंग्रजांनी व स्वातंत्र्यानंतर विविध घटनांनी सेचे मुख्य विचार दूर केले आणि त्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अपूर्ण विकसीत बनले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मोडणाऱ्या विविध दशकातील घटना पुढीलप्रमाणे

अ) इंग्रजांचे आगमन आणि स्वातंत्र्यापर्यंत शोषण ब) भारत - पाकिस्तान फाळणी व अखंडतेला तळा क) शेजारी राष्ट्रासोबत झालेली युद्धे व राष्ट्रव्यापी दुष्काळ ड) १९९० चे आर्थिक संकट व खाउजा धोरणाचा मुक्त प्रवेश इ) अतिरीक्त लोकसंख्या व शासनाचे दुर्लक्ष फ) आंतरराष्ट्रीय संघटना व देशी संघटना यांची स्वार्थी वृत्ती ग) प्रदर्शन प्रभाव ह) सामाजिक, राजकीय, आर्थिक अस्थिरता व इतर अस्थिरता कायम म) वर्तमान दशकातील घटना १) अमेरिका चीन व्यापारयुद्ध २) नोटाबंदी ३) वस्तु व सेवा कर प्रणाली ४) संशोधनाची गती व स्थिती ५) अनावश्यक खर्च व मर्यादा ६) मानवता, असातत्य, असंयम व अप्रसन्न मनाचे वर्चस्व ७) कर्ज, भ्रष्टाचार, कर्ज परतफेडी कायम ८) देशाच्या हिताकडे सरकार व लोकांचे जाणुनबुजूण दुर्लक्ष १०) लोक व शासनाचे एकमेकांना असहकार्य व इतर संबंधीत घटना

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मजबूत करण्याकरीता काही अनुकूल घटना घडल्या असल्या तरी प्रतिकूल घटनांचा वेग, संख्या व तिव्रता अधिक असल्यामुळे भारताच्या सार्वभौमत्वात अजूनही शाश्वत व सर्वसमावेशक विकास समाविष्ट नाही. परंतु विकासासाठी प्रत्येक वेळी संधी असते आणि यासाठी आपल्या देशात मोठी जागा आहे. हे मात्र खरे

२) सरकारकडून आर्थिक विकासाबाबत वापरण्यात येत असलेली विशेषणे व वास्तविकता

भारतीय अर्थव्यवस्था पूर्ण विकसीत करण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहे. यात कोणतीही शंका नाही. परंतु झालेल्या विकासाबाबत विद्यमान व जूनी सरकारे जी आर्थिक विकासाबाबत विशेषणे वापरत आहे किंवा विशेषणे लावून आर्थिक विकास पुढे नेत आहे. यात वास्तविकता नाही. विकासाबाबतचे निवडक प्रकार व त्यातील विशेषणे व वास्तविकता पुढीलप्रमाणे

अ) मुळाधारित विकास (Rootfull Development)

या विकासात दुर्बल गट सबळ बनत आहे असा दावा करण्यात येते. परंतु वास्तविकता बघितल्यास दुर्बल गट अजून दुर्बल झालेले दिसते. विकासाचा फायदा समाजातील अशा गटांना मिळत नसलेला दिसून येते.

ब) रोजगाराधारीत विकास (Jobfull Development)

भारतीय अर्थव्यवस्थेत प्रचंड असणारी लोकसंख्या व वापरण्यात येणारे तंत्रज्ञान यात मेळ नसल्यामुळे रोजगार संधी पाहिजे त्या प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. रोजगाराचे स्वरूपही बदले जात

आहे. "गीक इकॉनामी" ही संकल्पना रोजगाराच्या क्षेत्रात काम करित आहे. एकूण रोजगारातील विकासाबाबत वापरण्यात येणारे विशेषण व वास्तविकता यात अंतर आहे.

क) अर्थधारीत विकास (Meaningfull Development)

ज्या विकासात जनतेच्या कल्याणाबरोबर जनतेतील स्पर्धक प्रवृत्ती वाढत जात असेल तर त्याला अर्थधारीत विकास म्हणता येईल. परंतु सद्यस्थितीत याही आर्थिक विकासात असत्यता दिसून येते. गरिबांची स्पर्धक वृत्ती त्यांना उपलब्ध होणाऱ्या गरजांमधून वाढत जात असलेली दिसून येत नाही.

ड) भविष्यधारीत विकास (Futurefull Development)

वर्तमानकालीन संधी पर्याप्त प्रमाणात उपलब्ध होत जात असतांना भविष्यकालीन संधीतही पर्याप्तता उपलब्ध होत असल्यास त्याला भविष्यधारीत विकास म्हणता येईल. परंतु सद्यस्थितीत भविष्यकालीन पर्याप्ततेत प्रश्नचिन्ह निर्माण झालेले दिसून येते.

इ) स्वविचारधारीत विकास (Voicefull Development)

बहुमत तयार होण्यासाठी प्रत्येकाच्या मताला किंवा विचाराला महत्व मिळत जात असल्यास स्वविचारधारीत विकास म्हणता येईल. परंतु सत्तेवर असणारा गटच निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होत आहे. निर्णय प्रक्रियेत दुर्बल गटांतील मताचा विचार होतांना दिसत नाही.

विकासाला खोटी विशेषणे लावणे म्हणजे "पुर आलेल्या जमिनीवर तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने घर बांधण्यासारखी कृती आहे" घराचा तोल केव्हां जाणार व तंत्रज्ञान हतबल केव्हा ठरणार हे सांगता येत नाही. मुळाधारीत विकास, रोजगाराधारीत विकास, अर्थधारीत विकास, भविष्यधारीत विकास, स्वविचार प्रेरित विकास, शाश्वत विकास, सर्वसमावेशक विकास, सदाकाळ विकास असे विशेषणे विकासाबाबत वापरत असतांना त्यात सत्यता असणे आवश्यक आहे. असत्यता असल्यास अपूर्ण विकसीतपणा कायम सहन करावा लागणारा आहे.

३) भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक स्थिरतेसाठी मौद्रिक व राजकोषीय धोरण

कोणत्याही देशाला आपला पूर्ण विकसीतपणा मिळविण्याकरीता मौद्रिक व राजकोषीय धोरणात संतुलन आणि या धोरणातील मर्यादा दूर करणे आवश्यक असते. या दोन्ही धोरणाचे मुख्य उद्दिष्टे जवळपास पूर्ण एकसारखे आहे. आर्थिक स्थिरता, पूर्ण रोजगार, आर्थिक विकास, विनिमयदरात स्थिरता स्थापित करणे इ. या दोन्ही धोरणामार्फत वरील उद्दिष्टे पूर्ण होत असल्यास देशाच्या विकासाचे स्वरूप पूर्ण विकसीत बनणारे आहे. परंतु सद्यस्थितीपर्यंत देशातील राजकीय आणि मौद्रिक धोरण पूर्ण यशस्वी नाहीत. "कर व महागाई घेई बचतीचा घास" "सामाजिक सुरक्षितताकागदोपत्री" अशा गोष्टी कायम आहे. त्यामुळे सर्वसामान्य व्यक्तींच्या विकासावर बंधणे आली आहे. मौद्रिक व राजकोषीय धोरणाची चर्चा पुढीलप्रमाणे

अ) मौद्रिक धोरण (Monetary Policy)

केंद्रिय बँकेमार्फत देशात किंमत स्थिरता प्रस्थापित करण्यासाठी जे धोरण आखण्यात येते त्या धोरणाला मौद्रिक धोरण असे म्हणतात. मौद्रिक धोरणात विविध साधने आहे. त्याचे तीन गट पाडता येते.

अ) मात्रात्मक साधने :- १) अधिकोष दर २) सी.आर.आर. ३) एस.एल.आर. ४) खुल्या बाजारात शेअर्सची खरेदी - विक्री ५) रेपो रेट ६) रिवर्स रेपो रेट

ब) गुणात्मक किंवा निवडक साधने :- १) तारण कर्जाची सीमा २) अग्रिम राशीचा निर्णय ३) उपभोक्ता कर्ज नियंत्रण

क) प्रत्यक्ष नियंत्रणाची साधने :- १) पतचलणाचे वाटप २) नैतिक प्रभाव ३) प्रसिध्दी ४) प्रत्यक्ष कारवाई

केंद्रिय बँक सुरवातील देशापुढील आर्थिक संकट दूर करण्याकरीता मात्रात्मक साधने वापरते नंतर गुणात्मक साधने वापरण्यात येतात व दोन्ही साधनांचा प्रभाव निर्माण न झाल्यास आर्थिक अस्थिरतेच्या नष्टतेसाठी प्रत्यक्ष नियंत्रणाच्या साधनाचा वापर होतो.

केंद्रिय बँकेकडे असणारी विविध साधने (शस्त्रे), देशाची आर्थिक स्थिती (संकट) यात स्वायत्तेनुसार समन्वय झाल्यास वित्तीय समावेशणाचे सर्व फायदे देशातील प्रत्येकाला मिळणारी आहे.

२) राजकोपीय धोरण :-

देशातील आर्थिक अस्थिरता दूर करण्यासाठी शासनामार्फत जे धोरण आखण्यात व अमलात येते त्याला राजकोपीय धोरण असे म्हणतात अ) कर ब) अंदाजपत्रक ३) सार्वजनिक खर्च ४) सार्वजनिक कर्ज ही वरील साधने राजकोपीय धोरणात प्रमुख आहे.

या दोनही धोरणात विकासासाठीची प्रचंड ताकद असतांना अजूनही पूर्ण ताळमेळ जुळला नाही. या दोनही धोरणात समन्वय सदैव असल्यास देशाचा अपूर्ण विकसीतपणा दूर होईल.

४) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विकासाचे अंतिम स्रोत व मर्यादा

महात्मा गांधींनी भारतावद्दल वक्तव्य करतांना म्हटले आहे. "जगात सर्वाधिक प्रिय देश भारत आहे" कारण विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या प्रत्येक गोष्टी भारताकडे आहे. परंतु आज विकासाच्या अंतिम स्रोतांवर मर्यादा आलेल्या आहे त्या दूर करणे आवश्यक आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेची अंतिम क्षमता व प्रत्यक्ष क्षमता यातील फरक अंतिम स्रोताचा वापर करून दूर करणे आवश्यक आहे. आपल्या देशाकडील अंतिम स्रोत पुढीलप्रमाणे अ) लोकसंख्या ब) नैसर्गिक साधनसंपत्ती क) भांडवल ड) कुशल उद्योजक इ) राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व इतर जीवणाला समृद्ध वातावरण फ) संस्कृती व नैतिकता ग) भारतीय जीवनपध्दती ह) विविधतेत एकता म) सहकार्य वृत्ती व प्रामाणिकपणा य) विज्ञान - तंत्रज्ञान स) वैज्ञानिक आधात्म छ) इतर सार्थकता ब) वसुदैव कुटुंबकम म) संयम, मानवता, सातत्य व प्रसन्न मन इत्यादींचा प्रभाव या सर्व साधनांचा वापर झाल्यास असलेल्या मर्यादा दूर होईल. वरील साधने अपारंपारीक उर्जास्रोतासारखे न संपणारे आहे. परंतु आज पारंपारीक उर्जास्रोतासारखे वापर होत असल्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अपूर्ण विकसीत आहे. यात योग्य बदल झाल्यास वरील स्रोत अखंड असून प्राप्त झालेला विकसीतपणा कायम ठेवण्यास मदत करणारे आहे.

५) भारतीय अर्थव्यवस्था सद्यस्थितीत अपूर्ण विकसीत व पुढे विकसीत

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा रणसंग्राम १५ ऑगस्ट १९४७ ला सुरू झाला व तो अजूनही सुरू आहे. स्वातंत्र्याअगोदर झालेल्या रणसंग्रामापेक्षा आजचा रणसंग्राम वेगळा आहे. स्वातंत्र्याअगोदर असणाऱ्या रणसंग्रामामधील प्रमुख घटना १) भारत १५० वर्षे इंग्रजांच्या गुलामगिरीत होता. अनेक थोर महापुरुषांनी व सामान्य जनतेनी वेगवेगळ्या युक्त्या वापरून देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. या घटनेवरून हा रणसंग्राम व अंतिम उद्देश ओळखता येते. आधुनिक रणसंग्राम हा वेगळ्या स्वरूपाचा आहे. "देशाचा अपूर्ण विकसितपणा दूर करून पूर्ण विकसीत करणे" हा मुख्य केंद्रविंदू आधुनिक रणसंग्रामाचा आहे. यासाठी उपलब्ध असलेल्या जागतिक साधनधनाचा वापर करून बेकारी, गरीबी, आर्थिक विपमता, महागाई, उत्पादनाचे घटक, आरोग्य धनसंपदा यातील समस्या शून्य व सर्व घटकांतील अंतिम क्षमतांचा वापर वाढविणे आहे.

भारताला अमेरिका राष्ट्राध्यक्ष ट्रम्प म्हणतात. "भारत हा विकसनशील देश नसून विकसीत देश आहे. त्यामुळे भारताला विकसनशीलतेच्या नावाखाली मिळणारे अनुदाने बंद करणे आवश्यक आहे." भारताबाबत ट्रम्प यांची विचारणी आजच्यासाठी चुकीची वाटत असली तरी भविष्याचा संपूर्ण सारांश आहे, हे नाकारता येणार नाही.

देशातील प्रत्येक नागरीकांनी व सरकारने एकमेकांची मदत घेत, वाजारपेठांची मदत घेत अंतिम सर्व स्रोतांचा वापर केल्यास कोणताही ताण निर्माण न होता भारतीय अर्थव्यवस्था पूर्ण विकसीत होईल. एकूणच भारतीय अर्थव्यवस्थेला पूर्ण विकसीतपणा मिळविणे कठिण असले तरी ते शक्य आहे. हे अंतिम खरे आहे.

समारोप

भारतीय अर्थव्यवस्थेची अंतिम क्षमता व प्रत्यक्ष क्षमता इंग्रज साम्राज्याअगोदर पुर्ण वापरण्यात येत होती. इंग्रजांनी जाणुनबुजून या अंतिम व प्रत्यक्ष क्षमतेत हस्तक्षेप करून प्रचंड शोषण केले. स्वातंत्र्याअगोदर असलेल्या अंतिम क्षमतेचा फायदा (इंग्रज कालखंड) इंग्रजांना प्रचंड मिळाला आहे आणि त्याचे पडसाद भारताच्या आजच्या विकसनशीलतेत आहे. आधुनिक रणसंग्राम १५ ऑगस्ट १९४७ ला सुरू झाला व अजूनही सुरू आहे. आधुनिक रणसंग्रामाचा मुख्य उद्देश देशातील अंतिम व प्रत्यक्ष क्षमतेतील फरक नष्ट करून पूर्ण विकसीतपणा मिळविणे हा आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकासासाठी आवश्यक असणारी साधने उपलब्ध आहे. त्याचा वापर अपारंपारिक उर्जास्रोतांसारखा वाढविणे अपेक्षित आहे. ज्याप्रमाणे अपारंपारिक उर्जासाधने अखंड टिकते व उपलब्धता प्रत्येक वेळी निर्माण करते असाच वापर उपलब्ध असणाऱ्या स्रोतांचा आवश्यक आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था एका विशाल जहाजासारखी असल्यामुळे पाण्याची पातळी (एका बाजूला) व छिद्र (दुसऱ्या बाजूला) याकडे पूर्णता लक्ष देवून विकासाचा राजमार्ग तयार करणे आवश्यक आहे व ते शक्य आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत असणाऱ्या मौद्रिक धोरणातील मर्यादा, राजकोषीय धोरणामधील मर्यादा, अंतिम क्षमता व प्रत्यक्ष क्षमता यातील फरकात येणाऱ्या मर्यादा दूर करून सामान्य मनुष्य, शासन, विकसीत देश, बाजारपेठेचा पाठिंबा, गैर-सरकारी संघटना, संशोधक अशा सर्वांनी एकत्र मिळून मानवता, संयम व सातत्य व त्याला जोड प्रसन्न मनाची दिल्यास भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आजचे अपूर्ण विकसीत स्वरूप बदलून पूर्ण विकसीत बनणारे आहे. पुढे ५ ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनणे सुध्दा कठिण नाही. हे अंतिम खरे संदर्भ ग्रंथ यादी

- १) भारतीय अर्थव्यवस्था (संकमण व विकास) विनायक देशपांडे व श्रीधर देशपांडे, हिमालया पब्लिशिंग, हाऊस, नागपूर
- २) भारतीय अर्थव्यवस्था, देसाई व भालेराव, निराली प्रकाशन, पुणे
- ३) कृषी अर्थशास्त्र, कविमंडन डॉ. विजय, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर
- ४) अर्थब्रम्ह - दै. लोकसत्ता, २०१७
- ५) अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, खंड ४२, अंक ४
- ६) महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार व वर्तमान स्थिती, डॉ. करमसिंग राजपूत, विशेष व्याख्यान २०१९